

«ЦЕРКВА-МАТИ» Й «КІРІАРХАЛЬНА ЦЕРКВА»: ЗМІСТ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ¹

Криза у світовому Православ'ї, що виникла через вторгнення Константинопольського Патріархату на канонічну територію Української Православної Церкви у 2018–2019 рр., винесла на поверхню цілу низку питань, які потребують загальноцерковного обговорення та вирішення. Поряд з питаннями богословсько-канонічного осмислення принципу соборності та першості в Церкві, варто заново осмислити ключові терміни та поняття, які фігурують в полеміці. Одними з таких, на наш погляд, є поняття «Церква-Матір» та «кіріархальна Церква», які використовуються в церковному життєвому як синоніми, що очевидні самі по собі. Але чи так це насправді спробуємо розібратися в даній статті.

Перше поняття, які ми розглянемо, – це «Церква-Матір» (грец. *η Μητέρα Εκκλησία*, лат.: *Ecclesia Matrix*, *Mater Ecclesia*; англ. *Mother Church*). Воно зазвичай використовується у двох значеннях. Умовно ми можемо позначити їх як ексесіологічне та історичне.

Перш за все, образ матері вживається до всієї Святої, Соборної та Апостольської Церкви. Як Невіста Христова, Церква називається матір'ю за своїми, так би мовити, «функціями» – народження, виховання та захисту своїх членів, які називаються її чадами. Образ матері зустрічається в Посланні до Галатів святого апостола Павла, де згадуються два завіти: перший – від гори Синай, що народжує в рабство, другий – від вишнього Єрусалима, вільного: «він мати усім нам» (див. Гал. 4:24–26). Образ Церкви як матері став поширеним богословським та проповідницьким мотивом серед отців Церкви. Одним із найвідоміших висловів є слова священномученика Кипріяна Карфагенського у його творі «Про єдність Церкви»: «Той не може вже мати Отцем Бога, хто не має матір'ю Церкву» («*Habere non potest Deum patrem qui ecclesiam non habet matrem*»)². Цей вираз більш відомий широкому загалу в такому формулюванні: «Кому Церква не Матір, тому Бог не Отець».

При тому, що поняття «Церква-Матір» застосовується до всієї Вселенської Церкви, цей образ може вживатися й до кожної окремої Помісної Церкви в її

¹ Ця стаття – модифікована версія доповіді на Міжнародній науковій конференції «Соборність Церкви: богословські, канонічні та історичні виміри» (Київ, 11 листопада 2021 р.) з урахуванням Постанови Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 р. (див.: Постанова Собору Української Православної Церкви. URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanова-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnja-2022-roku/>).

² Книга о единстве Церкви. Библиотека творений св. отцов и учителей Церкви западных, издаваемая при Киевской Духовной Академии. Книга 2. Творения св. Священномученика Киприана Епископа Карфагенского. Часть 2. Киев, 1879. С. 174; De unitate Ecclesiae. P.L. VI, 519.

відносинах зі своїми дітьми. У цьому разі Помісні Церкви називаються «Церквами-Сестрами» одна одній. Приклад цього знаходимо вже у Другому посланні святого апостола Іоанна Богослова: «Вітають тебе діти сестри твоєї вибраної» (2 Ін. 1:13). Тому, коли Рим намагався піднести свою кафедру і привласнити їй статус матері та вчителя для інших кафедр, митрополит Нікомідійський Никита (1136) і патріарх Константинопольський Іоанн X Каматир (1198–1206) у своїх листах заперечували проти цього, вживши вираз «Церква-Сестра»³. Це поняття широко використовується й сьогодні у зносинах між Помісними Православними Церквами.

У другому випадку образ «Церкви-Матері» широко вживається в історичному контексті, коли через місіонерську діяльність одна Помісна Церква дала початок іншій. У цьому випадку «дочірня Церква» або «Церква-донька» знаходиться під «материнським піклуванням» своєї засновниці, яка виражається у певній залежності від неї в призначенні першоієрарха, сфері управління, суду тощо. В цьому контексті вираз «Церква-Мати» вживається до автокефальної Помісної Церкви, а «Церква-донька» – до залежної від неї автономної Церкви.

Тут ми підходимо до іншого поняття – «кіріархальна Церква» (від грец. *κύριος* – пан, володар, *ἀρχή* – начало, управління). Воно використовується у межах Московського Патріархату як синонім виразу «Церква-Мати». Слід зазначити, що в грецькій та англійській мовах таке поняття (грец. *η Κυριαρχική Εκκλησία*, англ. *Cyriarchal Church*) у церковному лексиконі відсутнє. Тим не менше, в сучасній грецькій мові є поняття «*κυριαρχία*», яке перекладається як «суверенітет», «верховенство», «панування». Воно означає незалежність суб'єкта у зовнішніх справах та верховенство влади у внутрішніх справах⁴.

Не дивлячись на те, що в грецькій мові не зустрічається термін «*η Κυριαρχική Εκκλησία*» («кіріархальна Церква»), у церковних документах Константинопольського Патріархату все ж вживається вираз «*κυριαρχικά δικαιώματα*». Він означає «суверенні» чи «панівні» права, які походять з автокефального церковного начала і притаманні всім Автокефальним Церквам. Про це говориться, зокрема, в томосі про автокефалію Сербської Церкви 1879 р.: «*καὶ δὴ καὶ πάσας τὰς προνομίας καὶ πάντα τὰ κυριαρχικά δικαιώματα τὰ τῆ αὐτοκεφάλου ἐκκλησιατικῆ ἀρχῆ παραμαρτοῦντα παρέχομεν αὐτῇ*» («усі привілеї та всі панівні [суверенні] права, які витікають з автокефального церковного начала, а також ті, які супроводжують його, їх надаємо їй»)⁵. Подібні висловлювання були використані в томосах про автокефалію Румунської (1885 р.)⁶, Польської (1924 р.)⁷ й Албанської

³ Ратцингер Й., кард. Преодолеть фальшь и двусмысленность. URL: <http://www.unavoce.ru/library/sister-churches.html>.

⁴ Российский энциклопедический словарь / Глав. ред. А. Прохоров. Москва, 2000. С. 1517.

⁵ Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος. Περί ἀνακηρύξεως τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας. URL: https://markmarkou.sites.sch.gr/1871_1900/1879/tomos1879.htm.

⁶ Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος. Περί ἀνακηρύξεως τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρουμανίας. URL: http://users.sch.gr/markmarkou/1871_1900/1885/tomos1885.htm.

⁷ Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος. Περί ἀνακηρύξεως τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς ἐν Πολωνίᾳ Ἀγίας Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. URL: http://users.sch.gr/markmarkou/1901_1930/1924/tomos1924.htm.

(1937 р.)⁸ Церков. За протоієреєм Владиславом Ципінім, у канонічному праві існує схожий термін – «кіріарх» (грец.: *κυριάρχης*). Ним позначається перший єпископ Помісної Церкви відносно всіх єпархіальних архієреїв в його юрисдикції⁹. Таким чином, незважаючи на відсутність терміну «кіріархальна Церква», грецьке церковне право має поняття про «суверенні права» Автокефальних Церков і про «суверенів» у них – предстоятелів.

Виходячи з викладеного вище, можемо зробити висновок, що «кіріархальна Церква» – це «пануюча» Автокефальна Церква, в юрисдикції якої знаходиться автономна Церква або церковна область на правах самоврядування чи екзархату.

Верховенство або суверенітет Автокефальної Церкви над автономною Церквою проявляється в наступному. Предстоятель автономної Церкви обирається або затверджується Автокефальною Церквою, він також поминає за богослужінням ім'я Предстоятеля Автокефальної Церкви. Обрання, поставлення та суд єпископів автономної Церкви здійснюється її повноважним органом, а в разі неможливості – за допомогою Автокефальної Церкви. Святе миро автономна Церква отримує від Автокефальної Церкви, через її посередництво вона також звершує міжправославні, міжхристиянські та міжрелігійні відносини. Ці характерні форми канонічної залежності автономної Церкви від Автокефальної, що склалися історично, були офіційно закріплені в документі «Автономія та спосіб її проголошення», схваленому на Зборах Предстоятелів Помісних Православних Церков у Шамбезі 21–28 січня 2016 р.¹⁰ і прийнятому на Критському соборі десятима Помісними Православними Церквами 16–27 червня 2016 р.¹¹

На сьогоднішній день, у православному світі три Патріархати мають церковні автономії у своїй юрисдикції та є кіріархальними Церквами по відношенню до них. Це Константинопольський Патріархат – для Фінляндської Автономної Церкви та для Критської Церкви з напівавтономним статусом; Єрусалимський Патріархат – для Синайської Автономної Церкви; та Московський Патріархат – для Японської й Китайської Автономних Церков, а також для Руської Православної Церкви за кордоном, Молдавської, Латвійської та Естонської Православних Церков, які мають статус самоврядних, а також для Білоруського Екзархату. До 27 травня 2022 р. статус самоврядної Церкви з правами широкої автономії в юрисдикції Московського Патріархату мала Українська Православна Церква, яка, у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України та схвальну позицію священноначалля Руської Православної Церкви в цьому питанні, проголосила про свою повну самостійність і незалежність¹².

⁸ Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος περί ευλογίας τοῦ Αυτοκεφάλου τῆς ἐν Ἀλβανία Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. URL: <http://www.orthodoxalbania.org/images/News%20and%20Publications/Year2010/2/Tomos%20gr.pdf>.

⁹ Цыпин В., прот. Кириархальная Церковь. *Православная Энциклопедия*. Т. 34. Москва, 2014. С. 160–161.

¹⁰ Автономія и способ ее провозглашения. *Журнал Московской Патриархии*. 2016. № 4. С. 37–38.

¹¹ Автономія та спосіб її проголошення. *Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви*. Крит, 2016. Київ, 2016. С. 57–60.

¹² Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року.

Як було зазначено вище, юрисдикційний зв'язок між кіріархальними та автономними Церквами обумовлений історичними причинами. У багатьох випадках цей зв'язок сягає відносин Церкви-Матері та заснованих нею Церков. У нормальних умовах так і відбувається: Церква-Матір є кіріархальною для своєї Церкви-доньки. Тим не менш, поняття «Церква-Мати» та «кіріархальна Церква» мають принципово різні значення. На це звернув увагу протоієрей Владислав Ципін, вказуючи на дві основні причини. По-перше, ставши автокефальними, багато дочірніх Церков перестають залежати від Церкви-Матері як від кіріархальної Церкви. По-друге, при зміні юрисдикції, автономна Церква переходить до юрисдикції іншої Церкви, яка не є для неї Церквою-Матір'ю¹³.

Розглянемо підстави розмежування цих двох понять на конкретних прикладах. Так, Константинопольський Патріархат історично є Церквою-Матір'ю для Руської, Елладської, Сербської, Румунської, Болгарської та Албанської Православних Церков, але з моменту набуття ними автокефального статусу він більше не є для них кіріархальною Церквою.

З іншого боку, Церква-Мати може зовсім не бути кіріархальною Церквою або втратити цей статус для певної автономної Церкви. Найяскравіший приклад – Єрусалимська Церква, яка є Церквою-Матір'ю для всіх Помісних Церков. Таке ставлення до Єрусалиму зафіксовано з давніх часів у богослужбових текстах. Зокрема, в інтерцесії на Літургії святого апостола Якова говориться: «наипаче же о святем и славнем Сионе, Матери всех церквей»¹⁴. Також у недільних стихирах на Господи воззвах, 8-го гласу: «Радуйся, Сионе Святый, мати церквей, Божие жилище»¹⁵. Незважаючи на це історичне значення Єрусалиму, він не має по відношенню до інших Помісних Церков кіріархального статусу. Більше того, з II по IV ст. Єрусалимська Церква сама залежала від Церкви Кесарії Палестинської, яка, таким чином, була для неї кіріархальною. Навіть у 451 р., здобувши на IV Вселенському соборі статус патріархату, Єрусалимська кафедра була поставлена на останнє – 5 місце серед інших патріархів¹⁶. Це було пов'язано не з історичним значенням Єрусалиму, а з його місцем в адміністративній системі Римської / Візантійської імперії.

Є й інші приклади. Для Грузинської Церкви Церквою-Матір'ю та кіріархальною Церквою був Антіохійський Патріархат. В V ст. вона отримала від нього автокефалію, яка, після низки історичних перипетій, була підтверджена на Антіохійському Помісному Соборі 1057 р. Однак після приєднання Грузії до Російської імперії, Грузинська Церква стала екзархатом у складі Руської Церкви: в 1811 р. було скасовано Картлійський католикосат, а в 1814 р. – Абхазький католикосат. Таким чином, Руська Церква була для

¹³ Цыпин В., прот. Указ. соч. С. 160–161.

¹⁴ Божественная Литургия святого славного апостола Иакова брата Божия и первого иерарха Иерусалимского / Пер. иером. Филипп (Гарднер). Иерусалим, 1937. С. 19.

¹⁵ Октоих, сиречь Осмогласник. Гласы 5–8. Москва, 1981. С. 461.

¹⁶ Ткаченко А. и др. Иерусалимская православная церковь. *Православная Энциклопедия*. Т. 21. Москва, 2009. С. 450, 455–458.

Грузинської Церкви кіріархальною Церквою фактично до 1917 р., а формально – до 1943 р., коли Священний Синод РПЦ визнав її автокефалію¹⁷.

Для Фінляндської Автономної Церкви історично Церквою-Матір'ю є Руська Церква. Однак у 1923 р. вона самочинно перейшла до юрисдикції Константинопольського Патріархату, який, т. ч., став її кіріархальною Церквою. Руська Церква визнала її автономний статус в новій юрисдикції у 1957 р.¹⁸

Таким чином, поняття «Церква-Мати» та «Церква-донька» належать до історії виникнення Церков, а поняття «кіріархальна Церква» – до статусу Церков та їх канонічно-юрисдикційних взаємин. Як бачимо, ці поняття не збігаються, оскільки належать різним категоріям, і сучасний стан Церков, а також церковна історія мають цілу низку відповідних прикладів.

Правильне вживання цих термінів має особливе значення в нинішній кризі міжправославних відносин, спричинених церковною ситуацією в Україні. Українська Православна Церква в цілому ряді своїх документів вказувала, що автокефалію їй може надати лише Церква-Матір (починаючи з Собору УПЦ 1–3 листопада 1991 р.¹⁹). В цьому разі у багатьох, навіть воцерковлених людей, виникає подив: чому таке несприйняття викликає втручання Константинопольського Патріархату в церковні справи України? Ще більше здивування викликає вживання поняття «Церква-Мати» до Московського Патріархату стосовно Київської Митрополії. Саме тому необхідно коректно вживати терміни, які ми розглядаємо, щоб адекватно описувати ними реалії церковного життя України, що склалися.

Дійсно, Константинопольський Патріархат історично є Церквою-Матір'ю для Української Православної Церкви, але з 1686 р. кіріархальною Церквою для неї став Московський Патріархат. І як такий, що володів по відношенню до неї «суверенними правами» (*«юрисдикція джадімата»*), він мав право розглядати питання її канонічного статусу. Щодо Константинопольського Патріархату, то у 2018–2019 рр. він не міг втручатися у внутрішні справи Української Православної Церкви, оскільки вже понад 300 років не був її кіріархальною Церквою. Проте, не розмежовуючи це поняття від поняття «Церква-Мати», Константинополь і надалі вважає себе вправі втручатися у її внутрішні справи. Про це недвозначно заявляють і його ієрархи, і представники українського розколу, і часом клірики інших Помісних Церков.

Водночас у зв'язку з українською церковною кризою виразнішою стала й інша обставина. Вживаючи до себе поняття «Церква-Мати», Константинопольський Патріархат намагається підмінити його історичне значення еклесіологічним. Він все частіше застосовує до себе первинне значення

¹⁷ Асатиани К. и др. Грузинская православная церковь. Часть I. *Православная Энциклопедия*. Т. 13. Москва, 2006. С. 195, 206, 218–220, 222–223.

¹⁸ См.: Шевченко Т. К вопросу о юрисдикции Финляндской православной церкви. *Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви*. 2008. Вып. II:1 (26). С. 42–69.

¹⁹ См.: Доклад Митрополита Киевского и всея Украины Филарета. *Православный Вестник*. 1992. № 1. С. 9–18; Определение Собора по вопросу полной самостоятельности Украинской Православной Церкви. *Православный Вестник*. 1992. № 1. С. 5–7.

цього поняття, яке стосується всієї Вселенської Церкви, і на цій підставі привласнює собі перебільшені права й повноваження. Показово, що в своїх офіційних документах, окрім титулу «Вселенський», Константинопольський Патріархат називає себе також «Великою Церквою Христовою» (*ἡ Μεγάλη τῶν Χριστῶν Ἐκκλησία*). Але ця назва первісно вживалася тільки до патріаршого кафедрального собору, де знаходилася кафедра (а саме – до Святої Софії), але не до всього Патріархату як уособлення та втілення Вселенської Церкви.

Показова також зміна термінології, яку вживає Константинопольський Патріархат у міжцерковних відносинах. Згідно з дослідженням Павла Даровського, томоси, видані Константинополем у XIX–XX ст., демонструють певну еволюцію його ставлення до інших Помісних Церков. Загальна тенденція така, що спочатку Константинопольський Патріархат заявляв про себе як сестру стародавнім Церквам і матір новим автокефальним Церквам, які виділилися з його лона. Пізніше, він вже тільки матір усім Церквам, навіть більш давнім, ніж сам, а сестрами один одному є лише інші Помісні Церкви. Найбільш виразно це простежується в томосах про автокефалію, виданих Православній Церкві Чеських земель та Словаччини у 1998 р. та «Православній Церкві України» у 2019 р.²⁰

Підводячи підсумок зробленій спробі розкрити зміст й розмежувати поняття «Церква-Мати» й «кіріархальна Церква», можемо зробити такі висновки. Поняття «Церква-Мати» має два значення: еклесіологічне – відносно Церкви загалом до своїх дітей – віруючих, та історичне – відносно однієї Помісної Церкви до тієї церковної області (автономної чи автокефальної), яка була утворена внаслідок її місіонерських зусиль. Поняття «кіріархальна Церква» має суто канонічне значення – це Автокефальна Церква у відношенні до самоврядної церковної області, що знаходиться в її юрисдикції, і стосовно якої вона має певні «суверенні права» (*«κυριαρχία δικαιοσύνης»*). Поняття «Церква-Мати» та «кіріархальна Церква» не тотожні один одному, що підтверджується досвідом загальноцерковної історії.

Принципова відмінність понять «Церква-Мати» та «кіріархальна Церква» дає підставу сформулювати два завдання, вирішення яких видається нам актуальним у нинішній церковній ситуації, як в Україні, так і на всеправославному рівні. Перша – осмислене вживання обох понять, оскільки вони описують різні аспекти церковних відносин. Друга – введення поняття «кіріархальна Церква» у міжцерковний дискурс, оскільки на даний момент воно не має аналога в понятійному апараті більшості Помісних Церков. Останнє завдання має особливе значення, тому що цей термін дозволить більш адекватно позначити ту реальність, яка вже багато століть існує в Православній Церкві, і зробити більш виразною аргументацію сторін в пошуках виходу з кризи. Саме на розуміння один одного спрямований будь-який діалог, а він не можливий без наявності спільної та більш точної термінологічної мови.

²⁰ Даровский П. «Томология» Константинопольского Патриархата. Часть 1. URL: <https://pravoslavie.ru/134439.html>; Часть 2. URL: <https://pravoslavie.ru/134468.html>.